

Oliy Ta'limda Fonetika Va Orfoepiyani O'qitishning Samarali Usullari

G'. Do'stmurodov¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'limda fonetika va orfoepiyani o'qitishning mavjud holati tahlil etilgan. Shuningdek, adabiy talaffuzning rivojlanishiqa to'sqinlik qiluvchi omillar tahlil etilgan. Talaffuz qiyin bo'lgan tovushlarning o'qitilishiga doir metodik tavsiyalar keltirilgan. Adabiy talaffuzni rivojlantirishda mashq va topshiriqlarning muhim xususiyatlari dalillar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: fonetika, orfoepiya, dialekt, mashq, topshiriq, nutq texnikasi, artikulasiya, diksiya

Taraqqiyotning yangi bosqichi yuz berayotgan davrda insoniyat atrof-muhitga, olam hodisalariga, ilmiy farazlarga yangicha nigoh bilan qaramoqda. Bu hodisa nafaqat ijtimoiy hayotda, balki ilmiy izlanishlarda ham o'z aksini topmoqda. Xususan, tilshunoslik sohasida ham bir qancha yangi sohalarning – kompyuter lingvistikasi, neyrolingvistikaning vujudga kelishi, yanada chuqurroq o'rganilishi buning natijasidir. Tilshunoslik bilan uzviy bog'liq bo'lgan pedagogika sohasida ham o'qitishning yangicha usullari ustida izlanishlar olib borilmoqda. Biroq tilning fonetik sathini o'rganishda, o'qitishda bir qancha qiyinchiliklar, nuqsonlar ham ko'zga tashlanyapti. Ayniqsa, bu pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari bo'lajak ona tili va adabiyot fani o'qituvchilarining nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda, olib boriladigan mashg'ulotlar (amaliy, seminar)da talabalarning o'z fikrini og'zaki, adabiy tilda ravon bayon qilishga, orfoepik ta'limga deyarli e'tibor qaratilmasligida namoyon bo'ladi. Buning natijasida bitiruvchilar o'qituvchi sifatida o'z faoliyatini boshlaganda o'quvchilari nutqida yuz beradigan tovushlarning noto'g'ri talaffuzi, shevadan foydalangan holda dars olib borilganda ayrim tovushlarni o'rni almashtirgan holda talaffuz qilinishiga e'tibor berishmaydi. Bu esa o'quvchilarda adabiy talaffuz ko'nikmasining to'g'ri shakllanishiga xalaqit beradi.

N.Mahmudovning ta'kidlashicha, faoliyatining asosiy quroli nutq bo'lgan kasblar orasida o'qituvchilik birinchi o'rinda turadi, buning ustiga, o'qituvchilar soni ham ayni tur kasblarning boshqalarida mashg'ul bo'lganlar sonidan sezilarli darajada ortiqdir[Mahmudov, 2007: 188]. Demak, o'qituvchilar boshqa soha vakillaridan ham ko'proq to'g'ri va ravon nutq so'zlashga majbur. Bu esa fonetika va orfoepiyasiz amalga ishmaydi. Orfoepiyani o'qitish bugungi kunda ona tilini o'qitish metodologiyasining eng kam rivojlangan bo'limlari qatoriga kiradi. Bu holat bir qator obyektiv va subyektiv omillar bilan bog'liq bo'lib, ularsiz orfoepik madaniyatni o'qitishning samarali tizimini yaratib bo'lmaydi. Ijtimoiy-madaniy omil ushbu ketma-ketlikda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Qolaversa, maktab "Ona tili" darsliklarida ham, oliy ta'lim "Ona tili o'qitish metodikasi" darsliklarida ham fonetik mashqlarga yetarlicha o'rin ajratilmagan. Bu holat o'zbek adabiy talaffuz me'yorlarining o'quvchi va talabalar tomonidan deyarli o'zlashtirilmay qolishiga olib kelayotgan sabablardan biridir. Ona tili ta'limi tarixiga nazar tashlasak, bunday mashqlar oliy darsliklarida ham uchramasligiga guvoh bo'lamiz. Natijada o'qituvchilarning aynan shu mashqlar bilan o'quvchilarda egallanishi kerak bo'lgan adabiy talaffuz ko'nikmasining shakllanmasligiga olib kelmoqda. Bundan tashqari mashg'ulotlar davomida shevada dars olib borish ham adabiy talaffuzni egallashga xalal beradi. Chunki o'zbek tili ko'p shevali tillar qatorida turadi.

Masalan, Xorazm vohasida ayrim so'zlar talaffuzida [q] undoshi o'rnida [k] nutq tovushini qo'llash ko'nikmaga aylanib qolgan. Demak, xorazmlik talabaga adabiy talaffuz me'yorlarini singdirish uchun

¹ Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi "Pedagogika va ijtimoiy gumanitar fanlar" kafedrası dots.v.b

darslikda berilgan ikkita mashq yetarli bo'lmaydi. Mavzuga monand, ammo darslikdagi o'quv topshiriqlarini aynan takrorlamaydigan o'quv topshiriqlarini tuzish, mashqlar tizimini yaratish va ulardan unumli foydalanishni barcha o'qituvchida ham bir xilda amalga oshiravermaydi.

Toshkent shahri hududida ommaviy tarzda [h] bo'g'iz undoshi o'rnida muntazam [x] chuqur til orqa undoshining ishlatilishi (*xandaley, xurmat, xamma v.b.*), shuningdek, Buxoro, Samarqand (shahar hududida), Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida [o'] unlisining talaffuzida muammolar borligini aytish mumkin. Bu borada Samarqand viloyati aholisi talaffuziga alohida to'xtalish mumkin. Pastdarg'om, Urgut va Nurobod tumanlarida [i] – [e] unlisining aytilishida chalkashliklar borligi kuzatiladi. Xuddi shunday Kattaqo'g'on tumanida [o'] – [u] unlisining ishlatilishida muammolar mavjud. Mazkur hududda yashovchilar, talabalar, hatto o'qituvchilar ham [o'] unlisini [u], [u] unlisini [o'] o'rnida qo'llaydilar.

Mazkur nutq tovushlarini sanab o'tilgan hududlarning talabalari nutqida adabiy me'yor holatiga keltirish uchun bugungi darslik va qo'llanmalarda deyarli e'tibor qaratilmagan maxsus fonetik mashqlar, tovushlar talaffuzi jarayonida nutq a'zolarining ko'rinishi aks etgan alohida oksilografik chizma (rasm)lar ishlab chiqilishiga ehtiyoj seziladi. Shuningdek, [h] bo'g'iz undoshining ko'pchilikning ham yozma, ham og'zaki nutqida noto'g'ri qo'llanilayotgani, uni bartaraf etishga qaratilgan sa'y-harakatlarning deyarli sezilmayotgani bu borada zarur tavsiyalar ishlab chiqishni va ularni zudlik bilan amaliyotga tatbiq etishni taqazo etadi.

Shu o'rinda aytish joizki, H.Ne'matov boshchiligida yaratilgan "Ona tili" darsligida [h] va [x] undoshlarini imloda ham talaffuzda farqlash uchun berilgan o'quv materiallari boshqalariga nisbatan o'quvchiga, shu qatorda keyinchalik talabaga ham ancha foydali[Ne'matov, 2000: 102]. Shu qatori A.Nosirovaning "Sahna nutqi" darsligi tovushlarning to'g'ri talaffuzida juda qimmatli manbadir[Nosirova, 2013: 41-42]. Chunki talaffuz mashqlari maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ham, maktab o'quvchilari uchun ham, shuningdek, talabalar uchun ham birdek xizmat qilaveradi.

O'zbek tilida [o'] unlisi so'zning turli o'rinlarida bir-biridan farqli talaffuz etilishi ma'lum, biroq uni talabalarga farqlab berish masalasi muammoligicha qolmoqda. O' unlisi talaffuzi bilan bog'liq nozik jihatlarga aksariyat ona tili darsliklarida e'tibor qaratilmasligi talabalarimizning adabiy nutq me'yorlarini to'la o'zlashtirishlariga soya tashlab turadi. Oliy ta'limning sohaga tegishli amaldagi darsliklarida mazkur masalaga qisman e'tibor qaratilgan nazariy ma'lumotlar uchraydi, ammo u amaliy jihatdan ishlanmagan[Турсунов, 1992: 19].

Tovushni talaffuz qilishni mashq qilishga qaratilgan uch xil toifa mavjud:

1. aytilishi qiyin bo'lgan tovushni talaffuz qilishni mashq qilish;
2. tovushning so'zlardagi talaffuzini ishlab chiqish;
3. bog'lanishli nutqda tovush talaffuzini ishlab chiqish.

Nutq texnikasini egallashda umumiy tarzda bo'lsa-da, fonetik bilimlardan boxabarlik zarur. Ma'lumki, tovushning fizik-akustik xususiyatlari uning balandligi, kuchi, tembri (bo'yoqdorligi), cho'ziqligi kabi sifatlardan tarkib topadi. Har qanday og'zaki nutqning yashashini ta'minlaydigan intonatsiyaning prosodik unsurlari bo'lmish nutq melodikasi, nutq ritmi, nutq tempi (tezligi), nutq tembri kabi tushunchalar asosida ham mazkur fizik-akustik xususiyatlar yotadi. Masalan, "nutqda ovozning (tonning) baland-past tarzda to'lqinlanishi melodikani yuzaga keltiradi, melodika esa gapning ifoda maqsadiga yoki emotsionallikka ko'ra turlarini belgilashda, sintagmalarni, kirish so'z yoki kiritma gaplarni ifodalashda muhim vosita sanaladi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, tebranish chastotasi nutqda boshqa akustik vositalar (urg'u, tembr, temp kabilar) bilan munosabatga kirishib, murakkab tovushni hosil qilishi ham mumkin, bunday murakkab tovushlardan esa turli ekspressiv – stilistik maqsadlarda, ayniqsa, she'riy misralardagi tovush tovlanishlarini tarkib toptirishda foydalaniladi"[Жамолхонов, 2004: 23].

Adabiy til va uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan talaffuz me'yorlari millatning yuzi, madaniyatlilik belgisi sifatida namoyon bo'ladi, shuningdek, shu millat vakillarining o'zaro muloqotlari tushunarli va

samarali bo‘lishini ta’minlaydi. Ona tili darslarida talaffuz ustida ishlanar ekan, hamma tovushlarning to‘g‘ri talaffuzi ham maxsus mashqni talab etavermaydi. Har bir tilda ham talaffuz va imlosi muammoli bo‘lgan nutq tovushlari mavjud. Jumladan, o‘zbek tilida ham. Asosan, talabalar, barcha soha vakillari, eng achinarlisi, ayrim mutaxassis-o‘qituvchilar ham [x] – [h], [u] – [o‘], [i] – [e] va ayrim hududlarda [q], [ng] kabi tovushlarning aytilishi va yozilishida muntazam xatoga yo‘l qo‘yadilar. O‘.Usmonova bu masalani hal qilishdagi qiyinchiliklarga shevalarni sabab qilib ko‘rsatadi [Usmonova, 1976: 3].

Bugungi kunda ham ayrim unli va undoshlar talaffuzini o‘rgatishda qiyinchiliklarga duch kelinadi. Talaffuzdagi har xillikka sabab sheva ekanligi nazarda tutilsa, adabiy talaffuzni shakllantirishning samarali yo‘li bu – fonetik mashqlar ustida ishlash ekanligi ma’lum bo‘ladi. Talaffuzda ham, yozuvda ham eng ko‘p chalkashlik unlilardan [u], [o‘], [i], [e] hamda undoshlardan [h], [x], ayrim hududlarda esa [q], [ng] bilan bog‘liq. Uni bartaraf qilish uchun quyidagicha mashq va topshiriqlardan foydalanish yaxshi samara beradi;

Talaffuzi qiyin bo‘lgan undoshlar imlosi

“H” va “x” harflarining to‘g‘ri talaffuzini shakllantiruvchi mashq va topshiriqlar

[H] – bo‘g‘iz undoshi bilan [x] – chuqur til orqa undoshi ba’zan imloda, asosan, talaffuzda almashtirilib, xato qo‘llanilmoqda. Bu borada ko‘plab metodik tavsiyalar, hatto maxsus lug‘atlar (“h”li va “x”li so‘zlar lug‘ati) yaratilgan bo‘lsa-da, bu borada hozirgacha sezilarli natija yo‘q. Buning uchun talabada og‘zaki adabiy talaffuzni shakllantiruvchi bosqichli mashqlar yaxshi samara beradi.

MASHQ. Audioni tinglang. “H” va “x” tovushlarining to‘g‘ri talaffuzini mashq qiling.

- Tovush holida** – h – h – h // – h – h – h // – h – h – h // – h – h
– x – x – x // – x – x – x // – x – x – x // – x – x – x
- Bo‘g‘in tarkibida** – ho, – oh, – xoh, – hi, – hor, – moh, – ha, – ah, – hus.
– xo, – xo‘, – ix, – xi, – xor, – rux, – xur, – xas, – xiy, – xa
- So‘z tarkibida** – hukm, hakam, hamisha, mustahkam, xohish, himoya, aql-hush, hushtak, hurmat, mahzun, zehn, hushyor, suhbat, muhabbat, har kim, nahotki.
Xo‘roz, xursand, xurrak, xontaxta, xokisor, xirillamoq, xayriya, xipchin, xiyla, xizmat, xarakter, xattot, xatti-harakat, xatar, xaridor, xayf-xatar, xayol, xona.
- Tezaytish tarkibida** – *Hamma Xayriga hayron*
Hamza hammadan xursandmi?
Hamma Hamzadan xursandmi?
Halim xurrakdan hurkib hayiqdi.
- Maqol tarkibida** – *Har shaharning havosi boshqa.*
Halol pishib chiqar,
Harom teshib chiqar.
Saxiy topsa, o‘rtada,
Baxil topsa, xaltada.

Rasmni skanerlang. Berilgan soʻzlarning talaffuziga eʼtibor bering. Oʻzingiz ham toʻgʻri talaffuz qilishni mashq qiling.

Ham (va bogʻlovchi) – xam (egik)

Hamma (barcha, jami) – xamma (bugʻdoy saqlanadigan idish)

hil (bugʻ) – xil (tur)

hush (es, aql) – xush (yaxshi, ajoyib)

shoh (podshoh) – shox (novda)

hol (ahvol) – xol (meng, tanadagi belgi)

Koʻrib turganingizdek, [h] – boʻgʻiz undoshining talaffuz qilinishida [x] tovushidan farqli oʻlaroq, oʻpkadan kelayotgan havo oqimi ogʻiz boʻshligʻida til va tanglay orasidan erkin oʻtayotganligi sababli deyarli shovqinsiz hosil boʻlmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda [h] boʻgʻiz undoshining oʻz qatlamga oid soʻzlarda uchramasligi taʼkidlanadi.

“H” konsonanti oʻzlashgan leksikaga oid soʻzlarda qoʻllanib, oʻz leksikaga doir soʻzlarda boʻlmaydi. Garchi u oʻzbek orfoepik meʼyoriga koʻra artikulyatsiya qilinsa ham, jonli tilda koʻproq chuqur til orqa tovushiga yaqinlashtirilib yuboriladi. Shuning uchun uni Buxoro va Samarqand shevalaridan boshqa shevalarda chuqur til orqa konsonantidan farqlay olmaydilar”.

Shunga qaramay, *hil-hil, eh, ho, himm, ha, huvv, hoy, oh* kabi oʻzbek tiligagina xos soʻzlarda aynan boʻgʻiz undoshi ishtirok etayotgani, bu tovushning talaffuzi oʻzbeklar uchun begona emasligini inkor etib boʻlmaydi.

[x] – undoshining aytilishida esa tilning orqa qismi qattiq tanglayga juda yaqin boʻlganligi sababli oʻpkadan kelayotgan havo oqimi tor oraliqdan siqilib oʻtishi natijasida qattiq titrash orqali kuchli shovqin sodir boʻladi.

Quyida boʻgʻiz undoshininig talaffuzi va imlosiga doir maxsus mashq va topshiriqlarni tavsiya etamiz:

1-mashq. Quyidagi maʼlumotlarni oʻqing va toʻgʻri talaffuz qilishni mashq qiling.

[h] – boʻgʻizda hosil boʻluvchi yagona undosh tovush boʻlib, oʻpkadan chiqayotgan havo boʻgʻizda toʻsiqqa uchraydi. Unli tovushlardan farqi shovqindan iboratligidadir. Chuqur til orqa undoshi [x]dan talaffuziga koʻra farqlanadi:

[h] – talaffuzda til tanglayga tegmaydi, titramaydi.

[x] – talaffuzda tilning orqa qismi qattiq tanglayga tegadi va oʻpkadan kelayotgan havo bosimi til va tanglay orasidan sirgʻalib, titrab oʻtadi.

Oʻqituvchi shu holatni videoprojektor orqali (uning hajmi katta boʻlganligi sababli guruhdagi barcha talaba tasvirni yaqqol koʻrib turadi va bu eng muhimidir) batafsil izohlab, shu asosda toʻgʻri talaffuz qilib bera olsa, natija istalgandek boʻladi. Soʻng mustahkamlash uchun audiomatn berilib, “h”, “x” harflarining qoyilishi boʻyicha quyidagicha topshiriq berilsa, koʻzlangan natijaga erishish mumkin.

TOPSHIRIQ. Audiomatni tinlang va tushirib qoldirilgan o‘rinlarga harflarni qo‘ying.

Aybim nima?..

Xonadan chiqqanimda soat tungi o‘n ikki edi. Taksiga o‘tirdim. Qattiq charchaganman chog‘i, mashinaga o‘tirishim bilan ko‘zim ketibdi. Bir ma...al qarasam, svetoforming qizil chirog‘ida to‘...tab turgan ekanmiz. Shu payt bir ayol mashina oynasini chertdi. “Nima gapi bor ekan?” deb oynani tushirdim. Shunda ayolning qo‘lidagi chaqaloqqa ko‘zim tushdi.

- Akajon, qiynalib qoldim. Yordam bering, bolamning mazasi yo‘q, – dedi u. Vaziyatni to‘g‘ri tushunolmasdan (la...zalik uyquning kara...tligidan) go‘yo ayolni maza... qilgandek:
- Voy, bolangizning mazasi bo‘lmasa, shifokorga olib boring. Ko‘cha sovuq, – deb yuboribman. Birdan svetoforming yashil chirog‘i yondi–yu, mashina qo‘zg‘aldi. Ko‘chada ...avo sovuq, izg‘irin edi. Bir chaqirimcha yo‘l yurganimizdan so‘ng yo‘l chetida bir qora sharpa ko‘rindi. Haydovchi:
- Uzr, og‘ayni, shoshmayotgan bo‘lsangiz, yo‘l chetidagi ayoldan u-bu olvolsam, – deb qoldi. Ta...minimcha, qalin palto va kurtkalardan qavat-qavat qilib kiyim olgan, oyog‘ida erkaklar etigi, yoshi ham elliklarni qoralab qolgan bu ...otin kichkina stolchada saqich, pista kabilarni sotib baqqollik qilib o‘tirardi. Haydovchi undan sotib olgan narsalarni magnitofon yoniga qo‘ydi. ...ayron bo‘ldim.
- ...umori tutayotgan bo‘lsa, bemalol chekib ketavering, aka – dedim.
- Men umuman chekmayman, – yo‘ldan ko‘z uzmay javob berdi ...aydovchi.
- Unda nega sotib oldingiz?
- U bechora ayol uyidagi bolalarini boqish uchun o‘z sog‘lig‘idan kechib, tun yarmida ham ko‘chada o‘tiribdi. Uni yaxshi taniyman, ma...allamizga kirishda turadi. Yoshi katta bo‘lgani bilan bolalari ...ali yosh. Eri o‘tgan yili qazo qildi. Ya...shi odam edi, ra...matli. Svetoforda duch kelgan juvonne esa... bilmadim. Har ne bo‘lganda ham, farzand pul topish yo‘lida bunday vosita bo‘lmasligi kerak. Haydovchi ...aq edi.

Uyimga kelib issiq o‘rinda yotibman-u, sovuqda qolgan boyagi go‘dak ...ayolimdan ketmadi. Tonggacha o‘ylab chiqdim. ...ayollarim chalkashib ko‘zimga uyqu inibdi. Tush ham ko‘ribman. Tushumda o‘sha go‘dak ma‘yus ko‘zlarini menga tikkancha, nuqul savol berarmish: „Mening aybim nima?...“

Javob topolmay qiynalaman. Balki, yashab qolishing yo bo‘lmasa, „Bolalar uyida“ ota-onasiz katta bo‘lmasliging uchun shunday bo‘lishi kerak bo‘lgandir, bolajon, deyman pichirlab.

Islomjon Qo‘chqorov

Xulosa qilib aytganda, mazkur mashq va topshiriqlar bilan ishlash bir tomondan talabalarning adabiy talaffuzini shakllantirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan lug‘at boyligini oshishiga, darsning didaktik boyishiga, shu bilan matnlarni o‘qib tushunish ko‘nikmasini rivojlanishiga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – 188. б.
2. Ne‘matov H. v.b. Ona tili. 5- sinflar uchun darslik. –Т.: О‘qituvchi, -2000. – 102-b.

3. Adiba Nosirova Sahna nutqi “Tafakkur bo‘stoni” –Toshkent: – 2013. 41–42-b.
4. Турсунов У., Мухторов А., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 19-б.
5. Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-қисм. –Тошкент, 2004, 23-б.
6. Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. –Тошкент: Фан, 1976. – 3-б.

